

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
EDUCATION AND UPBRINGING IN PRIMARY CLASSES

MÜASİR DÖVRDƏ İBTİDAİ SİNİFDƏ ÖYRƏNƏNLƏRİN SÖZ EHTİYYATININ
YENİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Aysu Rafael qızı Kərimli

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0007-2717-0957

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.13>

E-mail: aysuk5963@gmail.com

Açar sözlər: lüğət ehtiyatı, ədəbi dil, ibtidai, say, təhsil, dil

Ключевые слова: словарный состав, литературный язык, начальная школа, образование, язык

Key words: vocabulary composition, literary language, elementary school, education, language

Yeni dövr ibtidai siniflərdə öyrənənlərin nitq inkişafı üzrə işinin əsas istiqamətlərindən biri də lüğət ehtiyatının artırılması və zənginləşdirilməsidir. Bu məsələ təlimin məzmununda da öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dili təliminin məzmununda leksikologiya məsələləri də mühüm yer tutur. Əsas məqsəd ibtidai sinif öyrənənlərinə dilin lüğət tərkibini bir sistem kimi öyrənməkdir. Məktəblilər bilməlidir ki, leksik tərkibcə müasir dilimiz zəngin dillərindən biridir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin təbiiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” tarixi fərmanı Azərbaycanda dövlət dili – Azərbaycan dilinin inkişafı və istifadə sahələrinin genişləndirilməsi üçün geniş imkanlar yaratdı. Bu fərman Azərbaycan dilinin tədrisini təkmilləşdirmək, həm milli məktəblərdə, həm də təlim dili fərqli olan məktəblərdə Azərbaycan dili proqramlarını və dərsliklərini modernləşdirmək sahəsində dilçi alimlər, metodistlər, müəllimlər və bütövlükdə respublikanın təhsil işçiləri qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Fərmanda xüsusi olaraq qeyd olunurdu ki, “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir” [5].

Bu çağırış qarşıya mühüm vəzifələr qoydu. Başqa sözlə, həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi qlobalmiqyaslı təşkilati və əməli işlərin aparılmasını tələb edirdi. Bu işlər arasında ən vaciblərindən biri şagirdlərin nitqinin inkişafına yönəlmiş metodik sistemin işlənib hazırlanması idi. Bu sistemdə müəllimin planlı və səmərəli metodik fəaliyyəti, xüsusilə də bu fəaliyyətin dil vəhidi – söz üzərində qurulması, prioritet hesab edilirdi.

Ədəbi dilə yad olan söz və ifadələrin işlənməsinin qarşısının alınması nitqin təmizliyinin qorunması ilə bağlıdır. Məktəblilərin yerli-yersiz digər dillərdən, dialekt və şivələrdən, eləcə də kobud və vulqar sözlərdən istifadə etməsi nitqin təmizliyinə ziyan vurur. Çox vaxt müəyyən məfhum, predmet və əşyaların dilimizdə mövcud olan adları olmasına baxmayaraq, onlar alınma sözlərlə ifadə edilir. Məsələn: sideniye – oturacaq; çaşka – fincan; slesar – çilingər; tekst – mətn; zontik – çətir; dokument – sənəd; lyustr – çilçirəq; kırışa – dam; marojna – dondurma və

s. Belə sözlərin danışqda işlədilməsi dilimizə biganəlik və hörmətsizlik göstəricisidir. Həmçinin əcnəbi dilə məxsus ifadələrdən istifadə, məsələn, i tak, k stati, toçno, znaçit, tem bolee, mejdu proçim, davay, rus sözləri nitqimizin təmizliyinə xələl gətirir və onun keyfiyyətini aşağı salır.

Şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi dedikdə, onların müxtəlif hadisə, əhvalat və əşyalar haqqında daha geniş məlumat vermək, suallara cavab vermək, ünsiyyətə daxil olmaq və oxu prosesində mətnin məzmununu dərk etmək imkanlarının artırılması nəzərdə tutulur.

Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi prosesində sözlərin seçiminə həssas yanaşmağı şagirdlərə aşılamaq mühüm pedaqoji əhəmiyyət daşıyır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin əksəriyyəti mətndəki çətin sözlərin izahını müstəqil şəkildə verə bilmədikləri halda, müəllimin “mətnin hansı hissəsində sizə aydın olmayan söz var?” sualına çox vaxt “xeyr, müəllim yoxdur” cavabını verirlər. Bu cür cavablar müəllimi arxayınlaşdırmamalı, çünki şagirdlərə sadə görünən sözlərin mənası izah etdirildikdə cavablar, adətən, qənaətbəxş olmur və ya ümumiyyətlə, alınmır. Məs: mətndən “studiya”, “kinostudiya”, “fotostudiya” sözlərini seçən öyrənən mənasını çətin anlayır. Onlar bu “sözlərin çəkilişlərin aparıldığı yer” mənasını öyrənirlər. Beləliklə, şagirdlərin mətndəki sözlərin mənasını bilirmiş kimi davranması onların çətin sözləri müəyyənləşdirməkdə və düzgün izah etməkdə çətinlik çəkdiklərini göstərir. Buna görə də lüğət işi yalnız şagirdlərin ixtiyarına buraxılmamalı, müəllim tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Görkəmli rus dilçisi və metodisti A.V. Tekuçev qeyd edir ki, lüğət üzrə iş müəllimin fəaliyyətində epizodik xarakter daşımır; bu, dilin bütün bölmələri – qrammatika, orfoqrafiya və orfoepiya ilə bağlı olaraq müntəzəm, mütəşəkkil və pedaqoji baxımdan məqsədyönlü şəkildə təşkil olunur və I sinifdən son sinfə qədər davam etdirilməlidir [4].

Məktəbəqədər dövrdə uşaqlar öyrəndikləri sözləri, adətən, dilin gündəlik ünsiyyətdə möhkəmlənmiş mənalara ilə qəbul edir və işlədirlər. Məsələn: çörək, su, ağac, kitab, ev və s. Lakin uşağın inkişaf prosesi davam etdikcə, sözlərin ifadə etdiyi varlıq, əşya, hadisə, əlamət və əlaqələrin semantik dərinliyi və əhatə dairəsi genişlənir. Nəticədə uşaqlar sözlərin məna çoxşaxəliliyini dərk etməyə başlayırlar. Məsələn, şagirdlər əvvəlcə “cərəyan” sözünü yalnız “tok” mənasında anlayır, lakin sonrakı mərhələlərdə onun daha geniş və elmi mənasını mənimsəyirlər.

Dərs prosesində uşaqların əldə etdiyi məlumatlar onların yaddaşında qorunmalı və istənilən anda təcrübədə tətbiq oluna bilməlidir. Yaddaşın ən səmərəli möhkəmlənməsi öyrənilən qrammatik və leksik materialın praktik tətbiqi zamanı baş verir. Buna görə də ibtidai sinif müəllimi Azərbaycan dili dərslərində lüğətin zənginləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədilə şagirdlərin maraq və idrak fəallığını artıran müxtəlif leksik tapşırıq və didaktik oyunlardan istifadə etməlidir.

Lüğət üzərində iş prosesində işlənəcək sözlərin seçilməsi və müəyyənləşdirilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, mətni oxuyarkən əsas diqqət, adətən, şagirdlərə çətinlik yaradan, mənası məlum olmayan və ya qismən məlum olan sözlərə yönəlir. Mətnlərin sonunda verilən çətin sözlərin izahı çox vaxt şagirdlərin diqqətini cəlb etmir. Şagirdlər bu sözlərin mənasını öyrənməyə təşəbbüs göstərmirlər, çünki onların mənasını artıq bildiklərini zənn edirlər. Bu səbəbdən müəllim şagirdlərin həmin sözləri həqiqətən mənimsəyib-mənimləmədiyini dəqiq müəyyənləşdirə bilmir, çünki onlar sözlərin izahına dair əlavə sual vermir. Belə hallarda lüğət işi şagirdlərin ixtiyarına buraxılmamalıdır. Əksinə, müəllim mövzuya uyğun dərslərdə və ya digər mənbələrdə rast gəlinən sözlərdən hansılarının şagirdlər üçün

yeni və ya az tanış olduğunu müəyyənləşdirməli, onların lüğət ehtiyatına daxil edilməli sözləri aydınlaşdırmaqlıdır.

Öyrənənə “prototip” sözünün mənasını izah etmək tapşırılır. İzahlı lüğətlərdə bu söz 2 anlayış ifadə edir: 1. Ədəbi surət, habelə qəhrəman obrazı yaratmaq üçün müəllifin orijinal kimi istifadə etdiyi həqiqi şəxs; Elvan Babəkin prototipidir.

2. Sonra gələn bir şəxsin sələfi olan şəxs .

Öyrənən bilməlidir ki, məndəki “prototip” sözünün mənası kontekstdə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

Problemin aktuallığı. Dilimizin söz ehtiyatının genişlənməsi bu günə qədər də aktuallığını qoruyan məsələdir. İbtidai sinif şagirdlərinin yerli şivə, əcnəbi sözlərdən tez-tez istifadəsi dilimizin saflığını korlayır. Söz ehtiyatının genişləndirilməsi, mənimsənilməsi üçün məktəblərdə ciddi tədbirlər görülməlidir.

Problemin elmi yenilikləri. Dilimizin söz ehtiyatının genişlənməsi və zənginləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər araşdırılmış, bütün bunların həyata keçirilməsi üçün imkan və yollar irəli sürülmüşdür.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ibtidai sinif müəllimləri, tələbə və magistrantlar, həmçinin doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması yolları. İsmayıl Babəş oğlu Kazımov, Rəhilə Mirzəli qızı Məmmədova. Dayanıqlı inkişaf, cild 1, № 2, 2021.

2. Lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin texnologiyası haqqında. Nəbat Cəfərova. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, № 3 (273), 10-20, 2022.

3. <https://www.scribd.com/document/655249940/Nitq-inkisafi%C5%9FafininMetodikasiM%C9%99kt%C9%99b%C9%99q%C9%99d%C9%99r-IV-Kurs>.

4. <https://www.scribd.com/document/855873040/Movzu-26-Oxu-d%C9%99rsl%C9%99rind%C9%99i%C5%9Ff%C9%99rin-t%C9%99%C5%9Fkili-yollar%C4%B1>

5. Lələ Ağə qızı Mikayılzadə Ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları (fars mənşəli sözlər əsasında) Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın A V T O R E F E R A T I. Bakı, 2013.

A.R. Kərimli

Müasir dövrdə ibtidai sinifdə öyrənənlərin söz ehtiyatının yeniləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi yolları

Xülasə

Dərs prosesindəki hər bir fəaliyyət həmin dərslərin mövzusunu təşkil edən mətn üzərində qurulur. Oxu məzmun xətti iki əsas standartı ehtiva edir. Söz (lüğət ehtiyatı və oxuyub-anlama)

bu standartlara görə tanış olmayan söz və ifadələrin mənası yetərinə öyrənilməsə, mətnin tam qavranılması mümkün deyil. Azərbaycan dili təliminin məzmun standartlarında “söz ehtiyatı” hissəsi bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Mətn daxili suallar da söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Öyrənilən verilmiş sözlərin mənasını kontekstdə görə izah etməlidirlər. Müəyyənləşdirilən mənalar lüğətdəki mənə ilə müqayisə edilməli və dəqiqləşdirilmə aparılmalıdır.

A.P. Керimli

Современные способы обновления и обогащения словарного запаса учащихся начальной школы

Резюме

Каждое занятие в процессе урока основано на тексте, составляющем тему урока. Содержание чтения включает два основных стандарта. Если значение незнакомых слов и выражений не усвоено в достаточной степени в соответствии с этими стандартами (лексика и понимание прочитанного), полное понимание текста невозможно. Раздел «Словарный запас» в стандартах содержания обучения азербайджанскому языку важен в этом отношении. Внутритекстовые вопросы также служат обогащению словарного запаса. Учащийся должен объяснить значение данных слов в контексте. Полученные значения следует сравнить со словарными определениями и дать пояснения.

A.R. Karimli

Modern ways to update and enrich the vocabulary of elementary school students
Summary

Each activity in the lesson process is based on the text that constitutes the topic of that lesson. The reading content line includes two main standards. If the meaning of unfamiliar words and expressions is not sufficiently learned according to these standards (vocabulary and reading comprehension), it is impossible to fully comprehend the text.

The “vocabulary” section in the content standards of Azerbaijani language teaching is important in this regard. In-text questions also serve to enrich vocabulary. The learner should explain the meaning of the given words in context. The determined meanings should be compared with the dictionary definitions and clarification should be made.

Redaksiyaya daxil olub: 07.10.2025